

הקדמה

השיר והקודש – זהותו הכפולה של הטקסט הפיוטי

כדי לחדד את משמעותו של העיון הפואטי בפיוטי הרשויות האישיות (ובפיוטים האחרים שיידונו בספר) אתיחס בקצרה, בפתח הדברים, לסוגיית מעמדו המיוחד של שיר הקודש. הרשויות האישיות, כמו סוגות שיר רבות אחרות, הן שירי קודש. המונח "שירי קודש" מצרף לאחת שתי מהויות שאינן מתיישבות בהכרח זו עם זו – השיר והתפילה (=הקודש). הקהל ההיסטורי (הימי ביניים) של שירי הקודש הספרדיים נדרש לשירי הקודש בעיקר בהקשרים ליטורגיים, בשעת התפילה בציבור בבית הכנסת; אך בימינו השירים האלה נלמדים באוניברסיטאות במחלקות לספרות, ונדונים שם, בין השאר, גם כיצירות ספרות לכל דבר ועניין. כאן אפשר להצביע על תופעה תרבותית: אובייקט לשוני מסוים אשר נכתב במקורו לתכלית אחת (ליטורגית) נדרש ברבות הימים גם לתכלית אחרת (אסתטית).¹

מה המשמעות של ההידרשות השונה – הליטורגית והפואטית – לאותו הטקסט? האם הקריאה של הפיוט כתפילה שונה מקריאתו של הפיוט כשיר, ואם כן, במה? האם ה"זהות" המורכבת של שיר הקודש צריכה להשפיע על העיון הספרותי בו, ואם כן כיצד? הפיוטים, כך דן פגיס מסיק (1970, עמ' 23) מדבריו של משה אבן עזרא, לא נחשבו בעיניהם של המשוררים העברים בספרד בימי הביניים ל"שירה לשמה". לעומת זאת לדעת עזרא פליישר (1975, עמ' 413–414) בתקופת ספרד נתפס הפיוט לראשונה כדבר שירה,

1 בזה אין כוונתי לומר שלשיר הקודש לא הייתה פנייה אסתטית מבחינת הקוראים (או השומעים) של תקופתו. כמו כן אין כוונתי לטעון שעל הדיון הספרותי המודרני להתעלם מן התפקוד ההיסטורי-הליטורגי של שיר הקודש. כוונתי להצביע על שינוי הדומיננטיות שנגרם עקב ההידרשות לאספקטים השונים של אותו אובייקט לשוני: בביצוע הליטורגי של שיר הקודש (בימי הביניים וגם בימינו) הפונקציה הליטורגית דומיננטית והפונקציה האסתטית משנית; במימוש האסתטי של שיר הקודש מחוץ לנסיבות ההבעה הליטורגיות, הפונקציה הפואטית היא העיקרית, והליטורגית – משנית לה (הגם שהיא משפיעה על אופיו הפואטי של הפיוט מבחינות חשובות, כמו שעוד נראה להלן).

כיצירת ספרות. כך או כך, בביקורת הספרות בת זמננו הפיוטים נקראים "שירי קודש" (וכאמור באוניברסיטאות הם נלמדים במחלקות לספרות). שירי הקודש, לפי ההגדרה המקובלת במחקר, נבדלים משירי החול בייעודם הליטורגי (כלומר בכך שנועדו להשתלב, או שולבו בדיעבד, ברצף התפילה בציבור בבית הכנסת). וכאן, לפי דפוס השאלה שפגיס ניסח בהקשר של שירת החול (1970, עמ' 13), מתבקש לשאול: שירה זו, כבר נתברר במה היא קודש (הייעוד הליטורגי), אבל במה היא שירה?

לברור השאלה הזו יש להבחין תחילה הבחנה תאורטית בין "שיר" ובין "תפילה". הבחנה זו אמנם לא העסיקה את כותבי הטקסטים הנדונים (משוררי ספרד) ואף לא את קהלם, אך בדיון שרואה בשיר הקודש יצירת ספרות אי אפשר בלעדיה.

ראובן צור דן בסוגיה זו באחד ממאמריו (Tsur, 1974)² וטוען שההבדל בין השיר והתפילה נעוץ לא בטקסט עצמו, כי אם בהתייחסויות שונות של הקורא אל אותו טקסט. במילים אחרות, מה שמשנתנה בין הקריאה של הטקסט כשיר ובין קריאתו כתפילה הוא קונבנציות הקריאה שלנו; בקריאתו של הטקסט כיצירת ספרות הקורא מאמץ עמדה נפשית מרוחקת ("רוחק אסתטי") ורואה את הדובר הטקסטואלי כמה שהתאוריה הספרותית כינתה "דובר בדוי" (אימפרסונלי, בלתי אישי). הוא "מתבונן" בדמות בדויה הנוקטת "פעולת דיבור" בדויה. בקריאה של אותו הטקסט כתפילה, טוען צור, משתנות הקונבנציות הללו מקצה לקצה. כאן ה"אני הדובר" הטקסטואלי לא רק שאינו "אני בדוי", אלא הוא מזדהה עם האני "בשר ודם" המבצע את הטקסט כתפילה לאלוהיו, כלומר כפעולת דיבור אמיתית או כמה שאפשר לכנות (בעקבות רבררה הרנסטיין סמית' [Hernstein-Smith, 1978]) "שיח טבעי": פעילות מילולית של אנשים אמתיים, במקום מסוים, בזמן ספציפי, בתגובה למערכת מסוימת של נסיבות (שם, עמ' 15). הבדל אחר בין הביצוע של שיר הקודש כשיר לביצועו כתפילה קשור, לדעת צור, בשימושי השפה. פילוסופים ובלשנים עמדו על כך שלשפה יש שימושים מגוונים ושמסירת מידע (הפונקציה המידעית, או הרפרנציאלית) היא רק אחד מהם. לעתים אנו משתמשים בשפה כדי להביע רגשות (הפונקציה האמוטיבית של הלשון) או להשפיע על עמדותיו ופעולותיו של השומע-הנמען (הפונקציה הקונטיבית). במאמרו המפורסם "בלשנות ופואטיקה" מוסיף רומן יאקובסון (יאקובסון, 1970, עמ' 274-285) על שלושת שימושי השפה הללו שימושים אחרים ומדבר גם על הפונקציה הפטית, המתכוונת אל יצירת המגע בין המוען ובין נמענו, הפונקציה המטא-לשונית, המתייחסת אל הצופן של השדר, והפונקציה הפואטית - האופיינית לטקסט השירי ומתמקדת בשדר כתכלית לעצמו. צור (Tsur, 1974) מתבסס על המודל של יאקובסון וטוען שבביצוע של הטקסט כתפילה הקורא עושה

על פי רוב שימוש קונטיבי בלשון הטקסט: "בהפניית תפילה לאל, האדם מבקש בדרך כלל להשפיע על יחסו או על פעולותיו" של אלוהים (שם, עמ' 413). גם הפונקציה האמוטיבית (דיבור הממוקד בהבעת רגש מסוים) עשויה לדעת צור לבלוט בביצוע הליטורגי של הטקסט ולעתים גם הפונקציה הפטית (דיבור הממוקד בניסיון ליצור "מגע" עם אלוהים כנמען). בביצוע של הטקסט כשיר הקורא מעוניין בפונקציה הפואטית: בטקסט כתכלית לעצמו ולא כאמצעי לתכלית שמעבר לו.

הביצועים של אותו טקסט כשיר או כתפילה נבדלים אפוא זה מזה מכמה היבטים מכריעים. לפיכך אם בדין ספרותי מבקשים אנו (קוראי הספרות המודרניים) לתפוס את שיר הקודש כ"מבדה", יש לעמוד על כך שתפיסה זו אינה מתיישבת עם מהותו הליטורגית של הטקסט; בהקשרו הליטורגי הפיוט ודאי איננו מבע "בדוי ואימפרסונלי", אלא מבע אמתי ה"מתרחש" בעולם המציאות, במקום מסוים, בנקודת זמן מסוימת, כפעולת דיבור אמיתית.

במחקר שירת ספרד מכוון הכינוי "שירי קודש" לשני "סוגים" של שירים – השירים אשר יש בהם רמז לכך שמחבריהם ייעדו אותם מראש לשמש בתפילה, והשירים אשר התקבלו לשימוש ליטורגי רק לאחר זמן, במנהג קהילה כלשהי, או שקשה להכריע אם יועדו לשימוש ליטורגי מראש או רק בדיעבד (על פי פגיס, 1970, עמ' 22–24; וראו גם פליישר, 1975, עמ' 7–8). אם כן, לשירי הקודש היה, מראש או בדיעבד, ייעוד מעשי: משורריהם הועידו אותם להיאמר, או הם נאמרו בדיעבד, כתפילה בבית הכנסת. מבחינת המעשיות של ייעודם הם דומים אפוא לשירי החול האפיסטולריים שנשלחו כאיגרת לנמען היסטוריי-ספציפי. אלא ששיר האיגרת כוון אל נמען "בשר ודם", דמות ממשית השרויה ביחסים מסוימים עם הדובר-המשורר, ואילו שיר הקודש כוון אל אלוהים, כלומר אל נמען על-אנושי, א-היסטורי, אל-זמני. זאת ועוד, מעצם כתיבת שיר החול כאיגרת ודאי הוא שהמשורר התכוון להביא את הדברים, לפחות בחטיבה האישית שלהם, בשמו שלו; כלומר כוונתו הייתה לבטא, גם אם באמצעות שימוש בנוסחאות קונבנציונליות, את רחשי לבו שלו. המהלך של שיר הקודש הפוך מיסודו: המשורר המבטא, קרוב לוודאי, בשיר הקודש את רחשי ליבו שלו כאדם מאמין, מתכוון לייצג באמצעותם גם את רחשי הלב של ציבור המתפללים. במילים אחרות, כאשר חיבר יהודה הלוי את "ידעתי בטרם תצרני" (ירדן, תשל"ח, סי' סח), הוא לא התפלל (או לא רק התפלל), אלא חיבר שיר תפילה. שני הגורמים האחרונים – הנמען-האל וחיבור השיר כדי שישמש לתפילת הציבור – מסייעים את הדיון בשיר הקודש כ"מבע בדוי" (במונח "מבע בדוי" אין הכוונה למבע שקרי או למבע שאיננו מעורר רושם של מהימנות חווייתית, אלא לאפשרות תפיסתו של המבע כנוסח מייצג או כמבדה שירי).

כמתחייב מנקודת המבט הפואטית של הספר הזה, שירי הקודש שיידונו בו ייקראו כשירים, וביתר דיוק, כמנוולוגים דרמטיים שבהם אדם מאמין מדבר אל אלוהיו. השימוש

הליטורגי של הטקסטים יידון רק בזיקתו אל אופיים הפואטי של השירים; אך כמו שעוד נראה, להקשר הליטורגי של הפיוט יש השפעה מכרעת על כמה ממאפייניו הפואטיים החשובים ביותר של הטקסט היחיד ושל הסוגה כולה.